

УДК 323.2:316.325](091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.61>

ПРОБЛЕМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГРОМАДСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИКИТИ ШАПОВАЛА

Сергій Шкірчак

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
факультет політичних наук, кафедра журналістики та політології
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-7016-4516>*

Стаття присвячена комплексному аналізу творчої спадщини видатного українського політика, соціолога та громадського діяча Микити Шаповала (1882–1932). Актуальність дослідження зумовлена інтенсифікацією процесів суспільної самоорганізації у сучасній Україні, особливо в умовах відсічі російської агресії, що потребує переосмислення історичного досвіду державотворення та взаємодії інститутів громадянського суспільства з владою. Автор зауважує, що, попри значну кількість розвідок про внесок М. Шаповала у соціологію та національну ідею, його погляди на становлення громадянського суспільства часто залишалися поза увагою дослідників.

У статті запропоновано класифікувати доробок мислителя за двома напрямками: теоретико-соціологічні дослідження та праці ідеологічного спрямування. У межах першого напрямку автор детально розглядає розроблену М. Шаповалом типологію соціальних груп, де ключовим критерієм є добровільність членства: «відкриті» (наприклад, політичні партії), «закриті» (раса, каста) та «проміжні» (державна церква). Важливе місце посідає диференціація колективів на «демократичні», що базуються на рівності та спільних інтересах, та «примусові», де панують взаємини «панування – підкорення».

Особливу увагу у статті приділено спробам М. Шаповала впорядкувати українську суспільствознавчу термінологію. Мислитель пропонував розрізнати поняття «громада» (як територіальна одиниця – село чи місто), «товариство» (організація з ознаками професійної солідарності та рівноправності) та «спілка» (група з певною матеріальною метою). Така класифікація цілком корелює із сучасним науковим дискурсом щодо інституцій громадянського суспільства. Окрім цього, автор описує функціональну типізацію організацій за М. Шаповалом: від наукових та естетичних до благодійних і «змішаних» об'єднань.

Дослідження простежує зміну поглядів М. Шаповала від ідей «революційного соціалізму» з певною опікою держави над «трудовими спілками» до концепції «трудової демократії». У зрілих працях М. Шаповал обстоє модель, де державні функції мінімізовані (охорона порядку), а управління господарством переходить до автономних економічних груп. Унікальним аспектом українського дискурсу, на якому наголошує М. Шаповал, є роль кооперації. Вона розглядається не просто як економічний інструмент, а як фундамент національної єдності та школа самодіяльності і солідарності, яка необхідна для здобуття політичної незалежності.

Автор статті полемізує з твердженнями про малий вплив ідей тогочасних мислителів на сучасний дискурс щодо громадянського суспільства, доводячи, що концептуальні ідеї М. Шаповала щодо пріоритету громадської самодіяльності у протидії диктатурам випередили свій час. Науковий внесок мислителя у класифікацію громадських об'єднань та його бачення «культурної роботи» як шляху до підвищення суспільної свідомості зберігають теоретичну актуальність для сучасного аналізу інституційної спроможності організацій громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська самоорганізація, кооперація, трудова демократія, політична освіта, українська політична думка, Микита Шаповал.

© Шкірчак С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Інтенсифікація процесів суспільної самоорганізації в Україні зумовлює зростання наукового інтересу до механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів державної влади. Сучасні розвідки охоплюють не лише аналіз поточного стану соціуму, а й ретроспективний огляд вітчизняної суспільно-політичної думки. Творча спадщина видатних мислителів минулого містить концептуальний базис для пояснення актуальних тенденцій та розробки стратегій гармонізації державно-суспільних відносин.

В умовах відсічі російської агресії роль інституцій громадянського суспільства набуває стратегічного значення. Це актуалізує вивчення історичного досвіду діячів, які у минулому були безпосередньо залучені до національно-визвольних змагань за українську державність.

Визначне місце у цьому контексті посідає постать Микити Шаповала (1882–1932) – провідного політичного діяча, одного з фундаторів української соціологічної школи та ініціатора розбудови освітньо-наукових інституцій у Празі. Його теоретичний доробок у сфері суспільних наук та досвід державного будівництва періоду 1917–1921 рр. становлять вагомий науковий інтерес для сучасних суспільно-політичних досліджень.

Слід зазначити, що творча спадщина М. Шаповала знайшла широке відображення у науковій літературі. Переважно сучасні дослідники у сфері суспільних наук аналізують його внесок у розробку соціологічної проблематики (напр., Ю. Горбань [1], А. Зотова [2], А. Лобанова [3], С. Петрухін [4]) або акцентують увагу на його баченні розвитку української національної ідеї, української нації та державності (напр., І. Бичук [5], Ю. Гордієнко [6], Д. Курас [7; 8], І. Телегуз [9], О. Туркова [10], О. Юренко [11]). Водночас більшість із цих праць спираються на визначальний методологічний принцип українського дискурсу у суспільних науках: досліджується спрямованість поглядів представників вітчизняної суспільно-політичної думки на український народ, націю та державність. Як наслідок, роздуми М. Шаповала щодо громадської самоорганізації та становлення громадянського суспільства залишаються у тіні його внеску в розвиток державотворчих традицій та української соціологічної школи. Проте це аж ніяк не означає, що вони є менш цінними чи не заслуговують на належну увагу.

Отже, **метою статті** є аналіз ролі та місця концептів громадської самодіяльності й громадянського суспільства у творчому доробку М. Шаповала.

Аналізуючи доробок М. Шаповала в межах зазначеної проблематики, його праці доцільно класифікувати за двома основними напрямками: 1) теоретико-соціологічні дослідження; 2) праці ідеологічного та програмно-політичного спрямування.

У межах першого напрямку, зокрема у праці «Суспільна будова» (1936) [12], М. Шаповал аналізує типологію суспільних зв'язків та засади соціальної організації. Важливим аспектом дослідження є запропонований автором методологічний інструментарій для диференціації об'єднань, які у сучасній політичній науці ідентифікуються як інститути громадянського суспільства, від інших форм соціальної агрегації.

По-перше, аналізуючи природу соціальних груп (авторський термін – «скупини»), М. Шаповал виокремлює критерій добровільності та способу їхньої організації: «коли людина може легко, на своє бажання входити в склад скупини і по своїй волі з неї виходити, то ця скупина називається одкритою (напр. партія) і навпаки: всі скупини, в якій людина опиняється не по своїй волі і не може ніколи з неї вийти, називаються закритими (напр. раса, поголів'я, вік, каста), всі інші скупини є проміжні, напр. людина родиться мимо своєї волі в родині, мимо своєї волі стає членом держави, іноді й церкви, але може вийти з родини, з держави, з членів церкви і перейти в інші подібні скупини...» [12, с. 20].

По-друге, розглядаючи проблему ієрархічного співвідношення суб'єктів управління та об'єктів підпорядкування у соціальній групі, М. Шаповал класифікує колективи за двома основними типами – демократичні групи та примусові колективи (автор також виокремлює третій тип – «юрба» (натовп), проте з методологічних міркувань розглядає його як окрему категорію): «Скупина організована на засаді рівності. Це є демократія. <...> Характерною рисою демократії є залежність членів скупини від керуючого шару, котрий в свою чергу залежить від волі скупини, яка установлює мету. Цілком інший характер мають такі суспільні організації, в яких обмін місцями між членами керуючого і підлеглого шару до крайности утруднений або й просто неможливий. В науці їм дано назву примусові колективи. Напр. держава, церква, військо» [12, с. 23]. Резюмуючи запропоновану типологію, М. Шаповал наголошує, що найбільш сприятливою для гармонійного розвитку особистості є «демократична скупина», функціонування якої спрямоване на реалізацію спільних інтересів усіх членів об'єднання [12, с. 23].

Варто зауважити, що, аналізуючи приклади спілок і товариств, М. Шаповал пропонує їхню типологію за чотирма категоріями: 1) релігійні спілки; 2) професійні спілки; 3) партійні товариства; 4) господарські, наукові, мистецькі та «всякі (спортові, добродійні, розважні, пропагандистські, інформаційні і т.д.) товариства» [12, с. 26–27]. Особливу увагу автор приділяє господарським, науковим та мистецьким об'єднанням, акцентуючи на їхній визначальній ролі в історичному розвитку суспільства. Концептуально важливо, що більшість зазначених структур сучасні дослідники класифікували б як інститути громадянського суспільства. Проте М. Шаповал вибудовує складнішу диференціацію: наприклад, релігійні спілки він характеризує як організовані та відкриті структури, тоді як церкву відносить до примусових колективів через «відірваність керуючого шару від підлеглого». Натомість релігійні секти дослідник трактує як демократичні об'єднання [12, с. 26–27]. Специфіка такої класифікації зумовлена виразною антиклерикальною позицією автора, який розглядав церкву як інституційну перешкоду на шляху до соціальної революції. Аргументацію такого підходу відображено у праці «Велика революція і українська визвольна програма» (1927) [13], зокрема в контексті критичного аналізу діяльності митрополита А. Шептицького: «Митрополит Шептицький так само проти соціальної революції, бо хто-ж йому тоді оброблятиме десятки тисяч гектарів його власної і церковної землі? Тепер “владика” володіє землями й лісами, в яких працюють “вірні” раби. Шептицькому і попам немає чого визволятися від капіталістів і поміщиків, бо вони їм не підлеглі, а українським Іванам треба визволяти свою працю. Ось через що з усіх українських груп найбільш ворожа супроти соціальної революції є церква» [13, с. 34].

Праця «Суспільна будова» за своєю суттю є підсумковою частиною попередніх напрацювань автора, зокрема таких робіт, як «Соціологія і політика» (рік видання не вказано, ймовірно – 1929) [14] та «Загальна соціологія» (1934) [15]. У цих працях М. Шаповал приділяє особливу увагу термінологічному апарату, оскільки, як зазначає дослідник, українська політична та загалом суспільствознавча термінологія перебуває на етапі свого становлення [14, с. 32]. У контексті зазначеної теми важливо навести визначення таких категорій, як «громада», «товариство», «спілка», до яких М. Шаповал подає суттєві коментарі.

«Громада – вживається для означення агрегатів – села і міста, але українська інтелігенція в XIX ст. почала безкритично прикладати термін «громада» до студентських товариств, до товариств клубного та просвітнього характеру або колоній, напр. «українські громади» по містах, партійні громади / «Вільні громади Рев.Укр.Партії» / і т. п. За останніх часів уживається «громадський», навіть зроблено юридичний термін «громадянство», що

означає належність до держави. Треба вернути слову «громада» його первісний зміст – назву сільського чи міського агрегату» [14, с. 32].

Варто зауважити, що автор цієї статті також виявив проблему неоднозначного тлумачення терміна «громада» у вітчизняній суспільно-політичній думці. Зокрема, під час аналізу програм українських політичних партій першої чверті ХХ століття виникали труднощі з розмежуванням вживання поняття «громада» на позначення органів місцевого самоврядування або ж організацій громадянського суспільства [16].

«Товариство – організована група з підкресленням характеру професійно-корпоративної солідарності. Напр. Товариство низове запорізьське, товариство – кооператив, товариство наукове, театральне, мистецьке. Характерна риса товариства – рівність прав і обов'язків членства та культурна соціальна рівноправність членів» [14, с. 32].

«Спілка – організована група з певною матеріальною та професійною метою» [14, с. 32].

Останні два визначення цілком корелюють із сучасним науковим дискурсом щодо інституцій громадянського суспільства.

У дев'ятій лекції («Соціологія і політика» та «Загальна соціологія» за структурою є конспектами лекцій із низкою авторських коментарів), присвяченій «іншим скупченням» (групам), М. Шаповал пропонує дещо інакший підхід до класифікації. Він групує «інші скупчення» виходячи з людських потреб та інтересів:

1. Скупчення, що мають за мету задовільнити розумово-пізнавальні потреби людини. Це передусім наукові і науково-аматорські організації як: дослідницькі установи та товариства; шкільні та виховні організації; аматорські товариства, що підтримують діяльність вищезазначених.

2. Організації / установи, товариства, школи і т. п., що мають за мету задовільнити естетично-чуттєві потреби людини. Передусім це – мистецькі організації та аматорські організації для їх підтримки; туристичні гуртки; спортивні, розважальні та колекціонерські товариства.

3. Скупчення, що об'єднують людей з однаковими вольовими спонуками, бажаннями дії, активності тощо, наприклад: об'єднання для здобуття матеріальних благ (кооперативи, акціонерні товариства і т. ін.); благодійні об'єднання (для надання допомоги бідним, людям з інвалідністю, хворим, для захисту тварин і т. д.); різноманітні ліги для боротьби з певними вадами суспільства або пропаганди різних ідей.

4. Змішані організації, напр., інформаційні бюро та бюро для збирання газетних вирізок, товариства проповідників, бібліографів і т. п. [14, с. 67–68].

М. Шаповал зауважує, що сукупність подібних об'єднань і груп утворює надзвичайно складну мережу (тканину) суспільних взаємодій. Серед згаданих товариств та організацій вагому роль відіграють, зокрема, наукові спільноти: «Діяльність отих гуртків наукового і мистецького люду буває на зовні мало помітна, вплив її не очевидний, але він є хоч і посередній, великий. Щоб зрозуміти суспільний процес в цілому, треба знати і розуміти не лише діяльність головних скупчень – мовних, державних, релігійних, політичних і т.д., але й діяльність щойно вказаних менших реальних скупчень» [14, с. 68].

У цьому контексті доцільно порівняти позицію М. Шаповала з поглядами сучасного дослідника громадянського суспільства А. Арато. Останній, аналізуючи проблему багатоманітності форм організацій громадянського суспільства, ставить цілком слушне запитання: «Який сенс називати весь цей складний набір понять громадянським суспільством?» [17, р. 48], оскільки таке розмаїття складно піддається систематизації та компаративному аналізу.

Як бачимо, М. Шаповал не вдається до подібної рефлексії, а лише виокремлює критерії для класифікації тих чи інших об'єднань. Його підхід до типологізації організацій за критеріями відкритості (відкриті, закриті, проміжні) та характером внутрішньої взаємодії (демократичні чи примусові), а також їх диференціація за функціональними потребами, зберігає теоретичну релевантність для сучасного аналізу інституційної структури громадянського суспільства.

Завершуючи розгляд теоретико-соціологічного доробку М. Шаповала, варто згадати працю «Проблема демократії у Т.Г. Масарика» (1925) [18]. У ній автор аналізує погляди першого президента Чехословаччини (зокрема, його нариси «Ідея народовладдя і політика», «Труднощі демократії» та «Синдикалізм і демократія») і солідаризується з ідеєю, що держава має базуватися на принципах федералізму громад (комун). Громада в цій системі виступає базовою політичною одиницею, тоді як центральна влада повинна бути мінімізована. Водночас М. Шаповал ставить влучне запитання щодо ролі організацій громадянського суспільства в державі: «Але як з іншими угрупованнями? Сьогодні є досить таких автономних груп, хоч би напр. робітничі корпорації, професіональні організації і т. д.» [18, с. 5].

Аналіз теоретико-соціологічних досліджень засвідчив ґрунтовну обізнаність М. Шаповала в питаннях громадської самоорганізації та різноманітних форм інституціоналізації громадянського суспільства. Тому подальший розгляд його праць ідеологічного та програмно-політичного спрямування дає змогу з'ясувати, як теоретичні надбання автора корелюють із його баченням місця громадянського суспільства у критиці тогочасного суспільного ладу та у вибудовуванні перспективної моделі суспільного розвитку.

Ідеологічні праці М. Шаповала на початковому етапі були просякнуті ідеєю утвердження єдності влади «знизу догори» та поєднання принципу централізованої держави з максимальною самодіяльністю на місцях. У книзі «Револьюційний соціалізм на Україні» (1921) [19], розглядаючи «процес соціалізації» (перехід власності від капіталістів до трудового народу), він зазначає, що держава виконуватиме лише функцію «посередника між націоналізованою індустрією і приватним сільським господарством» [19, с. 162]. Основою господарських відносин, за його задумом, мають стати «трудова спілки» – органи добровільної самоорганізації населення, які перебуватимуть під «опікою» держави: «Трудова спілка може творитися по приватній ініціативі бажаючих, але держава буде опікуватися ними: це задача соціалістичної політики» [19, с. 163]. Згодом мережа «трудова спілок» має злитися в єдину організацію, що, на думку автора, призведе до «відмирання держави».

Розробляючи деталі такої суспільної трансформації, М. Шаповал фактично уникає (або не усвідомлює) проблеми «примусу до самодіяльності», адже беззастережно виходить із припущення, що всі члени суспільства прагнутимуть до утворення «трудова спілок» та їх поступового злиття. Усі ці процеси, за його концепцією, відбуватимуться під «наглядом» держави-посередника та громади, яку держава «притягне» до виконання ролі свого контрагента. Водночас не відкидається ідея соціалістичної диктатури трудових мас: «виразом такої суспільної волі трудових мас, її політичною формою, є диктатура їх, це-б-то, щоб вони стали господарем» [19, с. 163]. Загалом, ідеї, висловлені М. Шаповалом у зазначеній праці, за логікою та змістом тісно перегукуються з концепціями українських націонал-комуністів того періоду (зокрема, див. брошуру «Комунізм і кооперація» Г. Піддубного, також видану у Відні 1921 року [20]).

Згодом, із посиленням зацікавленості М. Шаповала теоретико-соціологічними дослідженнями, його погляди на особливості трансформації суспільних відносин у період до, під час та після «соціалістичної революції» зазнали істотних змін. Зокрема, трансформацій зазнали погляди мислителя щодо громадської самоорганізації. Так, у першому нарисі

праці «Шлях визволення» (1923) [21] під назвою «Складка сил» М. Шаповал обґрунтовує ідею створення «єдиного національного фронту трудової демократії», яку раніше висунув В. Винниченко [21, с. 6]. Ключовим лейтмотивом твору є аналіз становища українського народу в умовах більшовицької окупації та визначення стратегій виборення державної самостійності. Автор наголошує на необхідності розмежування питань політичного об'єднання та інших форм суспільної взаємодії між різними угрупованнями [21, с. 18].

Концепцію «єдиного фронту» дослідник інтегрує у власну модель «трудої демократії» – оптимального, на його думку, устрою для майбутньої незалежної соборної України: «Трудова демократія принципово вимагає такої політичної організації, в якій був би як-найбільший простір для самоврядування місцевих громад і як-найменшої участі державної влади в господарстві» [21, с. 19].

Спираючись на європейський досвід, М. Шаповал аналізує перспективу міжкласового компромісу в українських реаліях. Він зазначає, що передумовою такої згоди є наявність у основних верств (землевласників, капіталістів, середнього класу, робітників і селян) розвиненої мережі політичних, економічних та професійних інституцій. Як приклад автор наводить організованість пролетаріату та селянства у Німеччині й Чехословаччині: «...робітництво: має органи для різнобічного життя, для ведення політики – партію (й не одну), для захисту щоденних класових інтересів – професійні спілки, для економічної самопомогі – різнманітну кооперацію. Це сила, яка може мірятися з пануючими. Не може їх ще перемогти, але й не дасть на собі безборонно їздити. Селянство? Воно так само має партії, спілки, кооперативи» [21, с. 18].

Натомість українці на власних теренах перебували у статусі пригнобленої нації та були зосереджені на нижчих щаблях соціальної ієрархії, що суттєво ускладнювало формування дієвих об'єднань. У зв'язку з цим М. Шаповал резюмує: «Щоб створити повне українське суспільство – треба захопити в руки українства: промисловість, торгівлю, адміністрацію, культурну творчість, і наповнити суспільну просторінь українським змістом. Це ціле історичне завдання! Для сповнення його треба праці кількох поколінь» [21, с. 15–16].

З огляду на те, що українські політичні сили того часу поставали як «маленкі інтелігенські групування, малозв'язані або зовсім не зв'язані з масами» [21, с. 28], М. Шаповал закликав національну еліту (інтелігенцію) зосередитися на стимулюванні розвитку інституцій громадянського суспільства. Цей процес він визначав як «культурну роботу», першочерговою метою якої є всебічна організація селянства та робітництва. Дослідник виокремлював професійні та економічні об'єднання як найбільш пріоритетні: «Треба приступити до організації селян у селянські спілки, робітників – у професійні спілки. В боротьбі за звичайні, щоденні конкретні інтереси селянство й робітництво дістане першу культуру солідарності і зрозуміє залежність своїх щоденних інтересів од організації суспільства... Професійна організація трудових клас є першою школою організованої боротьби за своє визволення. <...> Професійна боротьба з неблаганною логікою вимагатиме й економічної організації мас... І тут кооперація є тією формою господарської організації, вагу якої вже маси розуміють, хоч не дуже вміють практично її здійснювати» [21, с. 30].

Концепцію значущості громадських організацій М. Шаповал поглиблює у нарисі «До програми українського визволення» зі згаданої праці «Шлях визволення» [21, с. 35–64]. Автор акцентує на важливості кооперативного господарства та обстоює лімітовану роль держави як «внутрішньої та зовнішньої поліції», чії функції обмежуються охороною правопорядку та територіальної цілісності. Натомість організація господарства та формування економічної політики, на переконання мислителя, мають належати до компетенції «господарських одиниць, груп і центральних їх об'єднань» [21, с. 53].

Прикметно, що в умовах визвольних змагань релігійні, мистецькі та спортивні товариства М. Шаповал вважав другорядними. Серед розмаїття громадських об'єднань він надавав перевагу кооперативам, вбачаючи в них потенціал для розвитку економічних потужностей, а також науковим товариствам, діяльність яких була спрямована на громадянську та політичну просвіту населення [21, с. 60].

У наступних працях – «Большевизм і Україна» (1926) [22] та «Велика революція і українська визвольна програма» (1927) [23] – М. Шаповал поглиблює аргументацію щодо визначальної ролі кооперації та науково-освітніх об'єднань. Аналізуючи ідеологічну кризу в радянській Росії та колоніальний характер її влади над Україною, мислитель окреслює стратегію розбудови «трудової демократії». Фундаментальними умовами реалізації цієї моделі в економічній сфері автор вважає «тільки вільну кооператизацію й автономізацію господарства і розкріпощення селянства» [22, с. 46]. У царині ж культурної політики він наголошує на подоланні «убогості свідомості» через розвиток освіти й науки, а також «шляхом прискорення циркуляції індивідів знизу вгору до вищих занять, шляхом збільшення самодіяльності населення» [22, с. 47].

Підсумовуючи критику радянського більшовицького авторитаризму, М. Шаповал знову акцентує на значущості громадської самоорганізації: «Ми домагаємося скасування диктатури, як передумови для розвитку самодіяльності й співпраці мільйонів одиниць, що тільки в свободі руху, ініціативі (самодіяльності) й співпраці на всіх полях людської праці зможуть розвиватись по-за шкільним шляхом і збільшувати свою суспільну свідомість» [22, с. 49].

Пріоритетність кооперативних та освітньо-наукових організацій у концепції М. Шаповала значною мірою зумовлена його практичним досвідом державного будівництва. Він констатує гострий дефіцит кваліфікованих українських кадрів, що призводило до неефективного розпорощення зусиль: «одні й ті самі люде робили в сфері політичній, культурній, адміністративній, в кооперації, у видавництвах. Для кожного громадського діяча було багато амплуа, а за те мало спеціальности. Паралелізм праці виснажував українство. Замість поділу праці, єдиного здорового суспільного принципу, був брак його, цеб-то українство було замкнутою в собі інтелігентською групою, в якій майже нема поділу праці!» [24, с. 44].

Підсумовуючи аналіз творчої спадщини М. Шаповала, варто звернутися до позиції А. Колодій щодо зазначеної в цій статті проблематики: «Визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад, громадського життя і правової держави. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення до сьогодні. Проте загалом їхні інтелектуальні здобутки кардинально не вплинули на дискурс громадянського суспільства, бо як і в інших державах, в Україні в той час його витіснив на узбіччя дискурс соціалізму, який заволодів умами європейців більш як на ціле століття. Соціалістами певного напрямку (хоч і не марксистами) були названі і українські вчені, окрім Б. Кістяківського. Соціалістична орієнтація зумовила деякі їхні ілюзії у сприйнятті тогочасної дійсности, що призвели до політичних помилок у період національної революції 1917–20 рр. Вона «романтизувала» їхнє уявлення про роль громад і громадського самоврядування в майбутньому» [25].

Грунтуючись на результатах розгляду ідей М. Шаповала, ми вважаємо за доцільне лише частково погодитися з тезою А. Колодій, що інтелектуальні здобутки тогочасних мислителів не справили кардинального впливу на дискурс громадянського суспільства. На нашу думку, теоретичні розвідки вітчизняних авторів періоду національного відродження та визвольних змагань кінця XIX – початку XX століть є особливо цінними, оскільки вони

доповнювали поширені в західній науці підходи до аналізу громадянського суспільства специфічним досвідом українського суспільно-політичного буття. У своїх працях вони наділяли інститути громадянського суспільства характеристиками, які не були властиві аналогічним організаціям в інших країнах або відігравали там другорядну роль.

Яскравим прикладом цього є феномен кооперації. Як було продемонстровано вище, М. Шаповал відводив кооперативам чи не ключову роль у формуванні здатності українського суспільства до національно-визвольної боротьби. У цьому контексті ідеї М. Шаповала корелюють із поглядами таких видатних українських діячів, як Б. Мартос [26], М. Туган-Барановський [27], Є. Чикаленко [28], та інших. Вагомість такої позиції підтверджується і висновками С. Бородаєвського, який зазначав, що в більшості країн історія кооперації обмежувалася сферою приватних економічних відносин: «Однак, в історії кооперації славянських країн помічаються, безумовно, і політичні мотиви. Тут, під впливом гніту, який довгий час був одним з основних методів управління, населення шукало в кооперативах не лише захисту від економічного утиску домінуючих народностей, воно вбачало в них також один з способів закріпити свою національну єдність і підготувати ґрунт для здійснення мрій про політичну незалежність» [29, с. 53].

Твердження С. Бородаєвського репрезентативно ілюструє характер українського дискурсу щодо значення кооперативного руху. Незважаючи на первинно економічну природу кооперації, її специфіка в українських реаліях дозволяє фахівцям зараховувати кооперативи до організацій громадянського суспільства. Цю думку поділяють і представники економічної науки. Зокрема, В. Грек та Ю. Ушкаренко зазначають: «коли йдеться про кооперативний рух, підкреслюється соціальний аспект і характер діяльності кооперації. У цьому розумінні кооперативний рух, крім усього іншого, виступає як історичний елемент громадянського суспільства» [30, с. 375].

Після окупації України більшовицькою росією М. Шаповал розглядав громадську самоорганізацію та самодіяльність як чи не єдиний шлях до відновлення боротьби за державну самостійність. Концептуальні положення М. Шаповала щодо пріоритетної ролі громадянського суспільства у протидії диктатурам та здобутті політичної свободи випередили свій час. Вони виявляють глибоку суголосність із пізнішими теоретичними розробками, що аналізували роль громадянського суспільства в поваленні комуністичних режимів у країнах Східної Європи (див., напр. [31; 32; 33]).

Окремої уваги заслуговує і науковий внесок М. Шаповала в розробку класифікації громадських об'єднань. Його підхід до типології громадських організацій за ознаками «відкриті – закриті – проміжні» та «демократичні – примусові» (а також поділ за функціональними потребами) залишається релевантним і для сучасної практики ідентифікації інститутів громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Горбань Ю. Соціологічний аналіз структури української нації в науковому доробку Микити Шаповала (початок ХХ ст.). *Вісник НТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. 2010. № 1 (5). С. 49–53.
2. Зотова А., Хутка С. Цикл праць Микити Шаповала з вивчення міста і села: дослідження невідомих рукописних автографів. *Наукові записки НаУКМА*. 2008. Т. 83: *Соціологічні науки*. С. 70–77.
3. Лобанова А., Петрухін С. Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2020. № 2. С. 90–98. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2020.02.090>.

4. Петрухін С. Теорія «неповного суспільства» фундатора української соціології Микити Шаповала. *Габітус*. 2021. Вип. 24. Т. 1. С. 7–12. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.1>.
5. Бичук І. Українська національна ідея у поглядах М. Шаповала. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ, 2015. № 3 (119). С. 72–78. DOI: <https://doi.org/10.15421/1715062>.
6. Гордієнко Ю. Ідея соборності України в соціологічних концепціях М. Шаповала. *Соціологічні технології: актуальні проблеми теорії і практики* : збірник наукових праць. Запоріжжя, 2011. Вип. 50. С. 87–93.
7. Курас Д. Микита Шаповал про українську націю, державу та її творення: погляд із сьогодні. *Історичний журнал*. 2008. № 2. С. 31–42.
8. Курас Д. Соціальне підґрунтя боротьби за національне визволення у концепції М.Ю. Шаповала. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. Херсон, 2014. Вип. 2. С. 73–76.
9. Телегуз І. Дослідження проблем формування української нації у науковій спадщині Микити Шаповала. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 321–323.
10. Туркова О. Чинники невдач української революції 1917–1920 років у працях М. Шаповала. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2007. Т. 12, № 14. С. 121–125.
11. Юренко О. Микита Шаповал про «сутність нації» як соціального феномена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001, № 1. С. 64–73.
12. Шаповал М. Суспільна будова. Прага : Український Соціологічний Інститут в Празі, 1936. 40 с.
13. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага : Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.
14. Шаповал М. Соціологія і політика : підручник соціотехніки. Прага : Український Робітничий Університет при Українському Інституті Громадознавства в Празі, б.д. 108 с.
15. Шаповал М. Загальна соціологія. Друге стереотипне видання. Прага : Видавництво «Вільна Спілка», 1934. 238 с.
16. Шкірчак С. Громадянське суспільство і державна влада в програмних документах українських політичних партій першої чверті ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія, Соціологія, Політологія*. Том 20. Вип. 22 (4). Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2012. С. 229–235.
17. Arato A. The rise, Decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research. *Javnost – The Public. Journal of the European Institute for Communication and Culture*. 1994. Volume 1. P. 45–54. DOI: <https://doi.org/10.1080/13183222.1994.11008562>.
18. Шаповал М. Проблема демократії у Т. Г.-Масарика (Відбитка з збірника «Суспільство», кн. I-II, 1925). Прага : Український інститут громадознавства в Празі, 1925. 11 с.
19. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Книга I. Відень : Накладом видавництва «Борітєся-Поборєте», 1921. 256 с.
20. Піддубний Г. Комунізм і кооперація. Відень : Видання Української секції Комуністичної партії Австрії, 1921. 45 с.
21. Шаповал М. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. Прага–Берлін : Видавництво «Нова Україна», 2023. 70 с.
22. Шаповал М. Большевізм і Україна. Прага : Видавництво «Вільна Спілка», 1926. 60 с.
23. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага : Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.

24. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага : Український Соціологічний Інститут в Празі, 1937. 45 с.
25. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm> (дата звернення: 29.03.2026).
26. Мартос Б. Визвольний здвиг України. Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1989. 320 с.
27. Туган-Барановський М. Кооперація, соціальні основи її та мета. Київ : Дніпросоюз, 1918. 420 с.
28. Чикаленко Є. Де вихід? (Лист до редакції). Відень – Київ : Видавництво «Наша Воля», 1921. 21 с.
29. Бородаєвський С. Висновки з історії кооперації. *Нова Україна*. Ч. 3–4 (Березень – Квітень). Прага : [б.в.], 1926. С. 49–53.
30. Ушкаренко Ю., Грек В. Ідентифікація понять «кооперативний рух» і «кооперативна система». *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України* : збірник науково-технічних праць. Львів : РВВ НЛТУ України. 2011. Вип. 21.7. С. 374–377.
31. Dahrendorf R. Reflections on the Revolution in Europe: in a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw. New York : Random House, 1990. 144 p.
32. Geremek Bronislaw. Problems of Postcommunism: Civil Society Then and Now. *Journal of Democracy*. 1992. Vol. 3. No. 2. P. 3–12. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/jod.1992.0020>.
33. The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union / ed. Zbigniew Rau. Boulder : Westview Press, 1991. 181 p.

CIVIL SOCIETY AND PUBLIC SELF-ORGANIZATION IN THE CREATIVE LEGACY OF MYKYTA SHAPOVAL

Serhii Shkirchak

Petro Mohyla Black Sea National University, Faculty of Political Sciences,

Department of Journalism and Political Science

68 Desantnykiv str., 10, Mykolaiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-7016-4516>

This article offers a comprehensive analysis of the intellectual legacy of Mykyta Shapoval (1882–1932), an eminent Ukrainian politician, sociologist, and public figure. The relevance of this study is driven by the intensification of social self-organization processes in contemporary Ukraine, particularly in the context of resisting Russian aggression, which necessitates a re-evaluation of historical state-building experiences and the interaction between civil society institutions and the state. The author observes that while Shapoval's contributions to sociology and the Ukrainian national idea are well-documented, his conceptualization of civil society development has often been overlooked by researchers.

The article proposes a classification of the thinker's work into two primary domains: theoretical-sociological research and ideological-political writings. Within the former, the author examines Shapoval's typology of social groups, where the key criterion is the voluntariness of membership: “open” groups (e.g., political parties), “closed” groups (race, caste), and “intermediate” groups (state, church). A significant portion of the analysis is dedicated to the differentiation of collectives into “democratic” ones, based on equality and shared interests, and “coercive” ones, characterized by “domination-submission” relationships.

Attention is paid to Shapoval's efforts to systematize Ukrainian social science terminology. The thinker proposed a distinction between the concepts of “hromada” (as a territorial unit–village or city), “tovarystvo” (an organization defined by professional solidarity and equality), and “spilka” (a group formed for a specific material objective). This classification correlates closely with modern scientific discourse

regarding civil society institutions. Furthermore, the author describes Shapoval's functional categorization of organizations, ranging from scientific and aesthetic to charitable and "mixed" associations.

The study traces the evolution of Shapoval's views from the ideas of "revolutionary socialism", which suggested state oversight of "labor unions", to the concept of "labor democracy". In his mature works, Shapoval advocated for a model where state functions are minimized (limited to maintaining public order), while economic management is transferred to autonomous economic groups. A unique aspect of the Ukrainian discourse emphasized by Shapoval is the role of cooperation movement. It is viewed not merely as an economic instrument, but as the foundation of national unity and a school of self-activity and solidarity essential for achieving political independence.

The author challenges the assertion that the ideas of early 20th-century thinkers have little impact on the modern discourse of civil society, arguing that Shapoval's conceptual ideas regarding the priority of social self-activity in countering dictatorships were ahead of their time. The thinker's scientific contribution to the classification of public associations and his vision of "cultural work" to raise social consciousness remain theoretically relevant for the contemporary analysis of the institutional capacity of civil society organizations.

Key words: civil society, social self-activity, cooperation, labor democracy, political education, Ukrainian political thought, Mykyta Shapoval.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026